

**СЕСТРИ З РОДУ БАРТОШІВ –
ПЕЛАГЕЯ ЛИТВИНОВА ТА МАРІЯ ПОРСКАЛОВА:
ВНЕСОК У ЖІНОЧИЙ РУХ ТА ПРОСВІТНИЦТВО**

Леся Іванченко

м. Київ

Про ім'я Пелагеї Литвиної-Бартош майже через століття забуття знову згадали і знову ця жінка привертає увагу науковців та широкої громадськості. У сучасному науковому й культурному просторі спостерігається зростання інтересу до її життєвого шляху та багатогранної діяльності. Про дослідницю старовини, етнографиню публікують науковці, транслюють медіа. У 2024 р. внеском у популяризацію став художньо-історичний роман Світлани Талан «Її вишиване життя».

Молодша сестра Пелагеї – Марія (в заміжжі Порскалова) сьогодні мало відома, та її постать не менше заслуговує на увагу. Освітянка і просвітниця з активною громадянською позицією, брала участь у суспільно-культурних процесах свого часу. Сподіваємось, що дослідження її біографії стане напрямом для подальших розвідок, спрямованих на відтворення цілісної картини родинного та інтелектуального середовища, у якому формувалися українські діячки середини XIX –початку XX ст.

Загальновідомо, що виховання та домашня атмосфера в сім'ї є засобами передачі культурних норм і традицій – основоположних чинників базових принципів, орієнтирів, ціннісних настанов та соціальних навичок, що визначають подальший розвиток людини. Домашнє середовище впливає на емоційний стан дитини, інтелектуальний, моральний, духовний розвиток, формують характер.

Сестри Пелагея і Марія – доньки Бартошів Якова Яковича та Єлизавети Федорівни – представників козацько-старшинських родів, що дотримувалися державницьких засад генерування здорового суспільства, орієнтовані на всебічний інтелектуальний розвиток особистості, утвердження морально-етичних норм, високої ерудованості. Яків Якович служив керівником справами в маєтках Безбородьків. Знав на пам'ять «Енеїду» Котляревського. Єлизавета Федорівна – з роду Туманських, мала шляхетне виховання. В домі організовувалися спектаклі, співали українських народних пісень, обговорювали суспільні проблеми. Проживали на хуторі Теремьки – поблизу сіл Землянки і Черториги, Глухівського повіту Чернігівської губернії.

На початку XIX ст. в багатьох козацьких родинах дівчат ростили, навчаючи їх не лише вести домашнє господарство – виховували розумними, сильними духом, вірними своїм принципам, як кажуть: «щоб і шаблею вміла володіти, і слово розумне мовити могла»; і за відсутності чоловіка чи батька в домі, вміла відстоювати власні інтереси чи забезпечити захист інтересів родини.

Сестри Бартоші рано осиротіли, та все ж, засвоїли основоположні світоглядні цінності, які відіграли ключову роль у формуванні їхньої особистості та подальшого життєвого самовизначення. Справжні берегині роду, які вміли не лише вести господарські рахунки – були освіченими, рішучими, наполегливими, цілеспрямованими.

Пелагея народилась у 1833 р., Марія – у 1836 р. Перші уроки грамоти викладали батьки. Згодом – наймали для доньок гувернантів, віддавали на навчання в престижні заклади. Пелагея і Марія закінчили Московське Єлизаветинське училище, володіли іноземними мовами, будували перспективи працювати на освітній ниві; полюбляли музикувати, читати книги, виявляли схильність до інтелектуально-культурної діяльності – організовували аматорські театральні вистави, інші форми дозвілля, спрямовані на духовний розвиток.

Життєві шляхи сестер склалися по-різному, та спільними були моральні орієнтири – чесність, доброзичливість, ерудованість, стремління інтелектуального розвитку, прагнення до благодійності, просвітницької діяльності, допомоги соціально вразливим верствам населення. Характерними для них залишалися шляхетність у міжособистісних стосунках, активна громадянська позиція, а також боротьба за гендерну рівність і утвердження прав жінок у суспільстві. Від шлюбу дівчата очікували партнерських взаємин, подібних до батьківської моделі сім'ї, або такі, які бачили в родині опікунів Лихошерстових (в яких проживали після завершення навчання) – заснованих на обопільній повазі, ніжності, емоційній близькості, взаємопідтримці.

Пелагею опікуни видали заміж у 1853 р. за російського дворянина Петра Литвинова. Чоловік вирізнявся грубістю характеру, схильністю до демонстративного марнотратства: хизувався матеріальними статками, оточенням, дозвіллям. Для молодої, амбітної жінки прогресивних поглядів, таке подружнє життя стало психологічним потрясінням. Вона не могла усвідомити існування жорстоких і принизливих подружніх стосунків, адже уявлення про шлюб формувалися на прикладі гармонійних, ніжних взаємин між батьками [15, С. 179].

Литвинов знав модель подружнього життя на основі моральних принципів. Умів привабити обіцянками, апелюючи до високих ідеалів і гуманістичних прагнень Пелагеї – щодо відкриття школи, педагогічної діяльності та благодійних ініціатив. Однак, після весілля, не полишав шкідливих звичок, не прагнув обмежувати розгульне життя й відмовлятися від

позашлюбних зв'язків [15, С. 178–180]. Його маєток розташовувався у Богданці – поблизу села Полошки (нині це одна з вулиць). Туди ж привіз молоду дружину.

У той складний період подружнього життя значну моральну підтримку Пелагея отримувала від своєї сестри Марії. Збереження рівноваги та життєстійкості додавали спілкування з нею та її середовищем. А приїздила вона гостювати з нареченим Володимиром Порскаловим, Олександром Максимовичем та іншими студентами університету. Спілкування з однодумцями, занурення в інтелектуальну атмосферу, підтримували моральний дух, запобігали духовній ізоляції, стимулювали розвиток наукових і культурних інтересів [15, С. 180].

Поки був живий дядько Литвинова по матері – Олександр Михайлович Маркович (1790–1865), він також допомагав дружині небожа (Пелагеї), всіляко підтримував, обирав няньок і вчителів для внучатих племінників, привозив читиво. Пелагея Яківна, опинившись в лещатах безвиході в заміжжі, за прикладом своєї родини, вкладала душу у виховання дітей. Народилось їх у шлюбі десятеро. І хоч вдалились вони за характерами різні, та були передових поглядів – дружили з молоддю старої київської громади, різними «неблагонадійними». Згодом – підтримували матір в її вподобаннях, допомагали у дослідженнях.

Сприяннями уже згаданого Марковича, Пелагея долучилася до опису населених пунктів і брала участь у впровадженні реформи щодо звільнення селян з кріпацтва, реалізуючи, таким чином, не лише власні гуманістичні переконання, а й давні мрії свого батька.

Творчі задуми та ідеї Пелагея Яківна здійснювала вже у зрілому віці. Діти навчались в різних містах і закладах, вона ж проживала разом з ними за місцем їхнього навчання, і сама навчалась. З часом – сформувалась як вдумливий і авторитетний дослідник.

Дружні стосунки з родиною Ушинських (Костянтином Дмитровичем та Надією Семенівною) сприяли виданню букваря («Азбука для народних шкіл» (1877)), за новітньою тоді системою Ушинського. У Києві Пелагея відкрила школу для дітей (початкових класів), в якій навчались її молодші сини. Викладала за власним підручником. Згодом виходять друком книги оповідань для дітей [7, 8].

Литвинова-Бартош була член-кореспондентом низки наукових товариств. Для тогочасної періодики збирала статистику, описувала природу і погодні умови, стан землеробства, народні звичаї, суспільні проблеми тощо. Одна з перших досліджувала кахлі Сіверщини. Записувала легенди і перекази, народні традиції і обряди. Перекладала з французької, публікувала огляди народних традицій у французьких журналах (*La part du chien. Comment le pape sonna les vepres. Revue de traditions populaires*, № 1, Janvier, Paris, 1897) [5, 6].

Вагомою культурною спадщиною для нас є альбоми візерунків вишивання та ткання, з описами, схемами, рисунками; узори писанок, приготування барвників і техніка виконання. Найбільша фундаментальна праця «Весілля у селі Землянці на Чернігівщині...» (понад 100 стор.), опублікована в Записках НТШ (1900), де описано 25 весільних обрядів та 250 обрядових пісень дійства зі схематичними позначками та ілюстраціями авторки [5, 6].

Як зазначила В. Амеліна: «Вернімося на півтори сотні років назад. 1880-ті. Жінки, які були прабабусями наших бабусь, модні й щасливі співають на весіллі. На сорочках – унікальні орнаменти. Таких немає більше ніде у світі. І не буде. Пісні і звичаї могли б забутись. Узори – зникнути. Якби не вона – Пелагея Литвинова-Бартош» [1, С. 12–13].

Останні понад 15 років Пелагея Яківна проживала в селі Землянка – спадковому маєтку батькової сестри. Неподалік у лісі був колись їхній хутір Теребеньки, де вона народилась. Цей період у житті дослідниці був найпродуктивнішим, позначений активним упровадженням культурно-просвітницьких та етнографічних ініціатив – вона відвідує та бере участь у виставках народного господарства, записує легенди та перекази, збирає фольклорну інформацію, досліджує народні ремесла тощо [5–8].

Відійшла у засвіти восени 1904 р. Могила була на погості під старою ялиною в селі Землянка. На жаль, місце поховання нині залишається невідомим. Внаслідок політики радянського періоду цілеспрямовано знищували матеріальні предмети, свідчення та спогади про представників дворянства й інтелігенції, що призвело до втрати багатьох пам'яток історико-культурної спадщини.

Марія Яківна Бартош у серпні 1859 р. вступила в шлюб з Володимиром Васильовичем Порскаловим. Вінчалися у Миколаївському храмі села Полошки [17, С. 51]. Сімейні стосунки визначалися взаємною повагою, підтримкою та спільністю світоглядних позицій, що надавало можливість поєднувати особливості характеру й духовні цінності, сприяло гармонійному розвитку особистості й професійній самореалізації.

Спочатку молодята проживали в Києві – Порскалов вчителював у чоловічій гімназії. Згодом переїхали в Новгород-Сіверський – туди направили Володимира очолювати чоловічу гімназію. Там молода родина була рушієм громадської думки, душею культурно-мистецьких кіл, інтелігенції, педагогічної міської еліти. Володимир Васильович був палкий прихильник ідей Кирило-Мефодіївського товариства, то ж організував у Новгороді-Сіверську безкоштовно недільну школу для дорослих, вечірні курси [17, С. 54]. Марія мала чудові музичні здібності та вокальні дані – влаштовувала й брала участь у спектаклях, концертах, квартирниках, літературних вечірках тощо; читала лекції на вечірніх курсах для дорослих.

Родина Порскалових посідала вагоме місце в освітянському середовищі не лише Сіверщини, користувалася високим авторитетом серед представників педагогічної спільноти.

Марія Яківна була дружня з передовими жінками українофільських поглядів – Є.І. Гогоцькою, О.С. Толочиною, О.І. Кістяківською [2, С. 19–39]. Попри заборони та утиски російської імперської влади, разом українськими інтелектуалами ці жінки наполегливо долали перешкоди і заборони в справі національної освіти, просвіти, культури.

Заручившись підтримкою чоловіка, верствою інтелігенції, урядових осіб, Марія Яківна ініціювала заснування та в 1875 р. вже очолила новостворену жіночу гімназію в Новгород-Сіверську. Це було подією та рушійним кроком в розвитку жіночої освіти не лише міста, а й всієї Сіверщини. Її активна громадська діяльність, участь в культурно-просвітницькій роботі, згуртували широке коло прихильників. Наполегливість в торуванні шляху запалювала, оточення однодумців розширювалось. Місцеве дворянство та купці підтримували ідею підвищення культурно-освітнього рівня населення. Заклад швидко став авторитетним. Рівень освіти, просвітницькі ідеї Марії Яківни, зв'язки з книгарнями та видавцями сприяли створенню бібліотеки.

Кількість учениць збільшувалась з кожним роком. У 1877 р. вчителькою 3-го класу було призначено випускницю Київської жіночої гімназії Литвинову Віру Петрівну – племінницю Марії, одну з доньок Пелагеї.

На рівні з чоловічою гімназією новостворений навчальний жіночий заклад поступово перетворювався у потужний осередок національної освіти й патріотичного виховання. Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр., гімназистки на уроках рукоділля готували корпії¹ для госпіталів [17, С. 63]. Належним було й виховання учениць закладу. Для більшості батьків навчання доньок виявилось вкрай життєвою потребою. Навчально-виховний процес в жіночій гімназії ґрунтувався на засадах новаторської концепції, принципів педагогічної системи К.Д. Ушинського. Окрім грамотності, в ученицях розвивали морально-вольові якості: гідність, чуйність, тактовність, чесність, справедливість, доброзичливість, працелюбство, бережливе ставлення до навколишнього середовища. У повсякденні вихованки помітно вирізнялися серед ровесниць позитивними рисами та гарними манерами поведінки.

У серпні 1881 р. В.В. Порскалову запропонували очолити Чернігівську чоловічу гімназію [9]. Родина переїхала до Чернігова [16, С. 187]. Через рік він уже працював у губернському відділі освіти. Марія Яківна продовжувала опікуватись своїм «дітищем», провадила й там активну громадську діяльність. Після смерті чоловіка переїхала до Києва [18]. Там підтримувала тісні професійні та інтелектуальні зв'язки з колом однодумців, заснувала приватну бібліотеку, провадила активну діяльність у сфері благодійництва [3, стов. 514; 4,

¹ По типу бинтів

стов. 379]. Зокрема долучилась до реалізації проєкту зі спорудження пам'ятника І. Котляревському в Полтаві [11, С. 12].

У 1900 р. в Новгород-Сіверську відбулись урочистості, присвячені 25-річчю заснування жіночої гімназії. Міністерство народної освіти відзначило Марію Яківну медаллю Олександра III [17, С. 67]. На її адресу в Києві надходили вітальні телеграми від колишніх вихованок гімназії та від закладу: «Відзначаючи 25-ліття Новгород-Сіверської гімназії корпорація вважає обов'язком відмітити в ювілейний день вдячністю і вітанням ту, завдяки ідеям і почину якої гімназія зобов'язана своєю появою» [19, арк. 21, 22]. У ході урочистих заходів виступаючи неодноразово з вдячністю та теплом згадували ім'я засновниці закладу, її невтомну, жертвовну працю, підкреслюючи її вагомий внесок у розвиток освітньої та громадської справи. Випускниці схвильовано ділились спогадами про роки навчання, про фундамент знань і виховання, який отримали в стінах рідної Alma mater, який слугує їм дороговказом на життєвому шляху [17, С. 68].

У серпні 1910 р. в газеті «Киянин» було надруковане оголошення про відспівування Марії Яківни. Похована в Києві на Байковому кладовищі. На сьогодні могила не виявлена.

Сестри з дому Бартошів, попри всі складнощі життя особистого та їхньої епохи, змінювали навколишній світ, впливали на трансформацію суспільства і мали значний вплив у суспільно-культурному житті другої половини XIX ст. – торували шлях освітніх і соціальних реформ, входили до прогресивних кіл української інтелігенції, старої київської громади, орієнтованої на національне відродження; підтримували тісні взаємини з передовими жінками свого часу, брали активну участь у розвитку інтелектуального та громадського руху, зокрема, жіночого громадського руху в Україні другої половини XIX ст., стали берегинями народних традицій, були справжніми лицарями в жіночому тілі

Джерела та література

1. Амеліна В. Пелагея Литвинова-Бартош. Це зробила вона. К.: Видавництво, 2018. 104 с.
2. Богачевська Марта. Дума України – жіночого роду. К.: 1993. 110 с.
3. Весь Київ, адресна і довідкова книга, 1902 / вид.: М. Радоминський. К.: Тип. Р.К. Лубковського, 1902. 440 с.;
4. Весь Київ, адресна і довідкова книга, 1906 / вид. С.М. Богуславский. К.: Тип. 1-ї Київської артілі Друкарської справи, 1906. 614 с.
5. Іванченко Л. Пісні зимового циклу села Землянки в етнографічних дослідженнях Пелагеї Литвинової. «Берегиня народних традицій». Зб. наук. праць. Вип. 1. Матеріали музейної зустрічі з нагоди 190-ї річниці від дня народження . Пелагеї Литвинової-Бартош (1833–1904). 16 жовтня 2023 р., с. Землянка. Громадський історико-етнографічний музей

Пелагеї Литвинової-Бартош, с. Землянка. Упоряд. Іванченко Л.А. Ямпіль, СПД ФО Пелешко О.О., 2024. С. 90–100.

6. Іванченко Л. Праці Пелагеї Литвинової у фондах Музею книги і друкарства України. Укр. писемність та мова в манускриптах і друкарстві: матер. 10-ї наук.-практ. конф., 10 листоп. 2020 р.: до Дня укр. писемн. та мови / Департ. куль-ри Київ. Міськ. держ. адмін., Музей книги і друк. України; упоряд.: Д.О. Палій. К.: 2020. С. 93–98.

7. Іванченко Л. Село Дубовичі в записах і працях Пелагеї Литвинової-Бартош (за матеріалами фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського). Сіверщина в історії України. Зб. наук. праць НІКЗ «Глухів» / НІКЗ «Глухів», Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, Глухівський Нац. пед. Ун-т ім. О. Довженка; Глухів–Київ, Центр пам'яткознавства НАНУ, УТОПІК – травень, 2020. С. 214–218.

8. Іванченко Л. Стежками Пелагеї: екскурс в історію і сьогодення. К, Printto, 2025. 64 с.

9. Календар Чернігівської губернії 1878 р. с. 116.

10. Звіт про спорудження пам'ятника І.П. Котляревському в місті Полтава. Полтава, Типо-літограф. М.Л. Старожицького, 1903. С. 12. URL: <https://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/gosudarstvennye-i-mestnye-deyateli-upravlentsy/12357-otchet-o-sooruzhenii-pamyatnika-i-p-kotlyarevskomu-v-poltave>

11. Отчет попечителя Киевского учебного округа «О состоянии учебных заведений округа» за 1879 год. К., 1880. 232 с.

12. Спаська Ї. Пелагея Яковівна Литвинова (1833–1904). Етнографічний вісник, № 7. К.: Друкарня Української Академії Наук, 1928. С. 168—199.

13. Тутолмін М.Т. Століття Чернігівської гімназії: 1805–1905: Корот. історич. записка, Уклад. виклад. історії і географії Чернігівської гімназії М.Т. Тутолмінім. Чернігів: тип. Губ. правл., 1906. 516 с.

14. Федірко А.М. Марія Бартош – фундаторка Новгород-Сіверської жіночої прогімназії. Берегиня народних традицій. Зб.н.пр. Вип. 1. Матеріали музейної зустрічі з нагоди 190-ї річниці від дня народження Пелагеї Литвинової-Бартош. 16 жовтня 2023 р. с. Землянка. Громадський історико-етнографічний музей Пелагеї Литвинвової-Бартош / упоряд. Іванченко Л. Ямпіль, СПД ФО Пелешко О.О., 2024. 160 с. С. 50–70.

15. ЦДІАУ, ф. 707, оп. 53, spr. 100, акр. 3.

16. ЦДІАК. Ф. 707, оп. 195, spr. 38.